

تحلیل نظری مقایسه‌ای کسب و کار کارآفرینانه و غیر کارآفرینانه در اقتصاد اسلامی

سید کمیل طیبی^۱ - مجتبی خانی زاده امیری^۲ - شهرام معینی^{۳*}

۱. استاد دانشگاه اصفهان

۲. کارشناس ارشد علوم اقتصادی و مدرس دانشگاه پیام نور

۳. دانشجوی دکتری علوم اقتصادی دانشگاه اصفهان

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۰/۱۱/۹، تاریخ تصویب: ۱۳۹۱/۲/۵)

چکیده

کارآفرینی به عنوان شیوه‌ی شناسایی فرصت‌های جدید، تخصیص منابع مورد نیاز برای تعقیب آن فرصت‌ها با پذیرش ناطمینانی و ایجاد یک سازمان برای اداره‌ی آن منابع شناخته می‌شود. این مقاله با بازکاوی رویکرد آموزه‌های دینی در اقتصاد اسلامی نشان می‌دهد که کارآفرینی و لوازم و مقدمات آن از دیدگاه سودمندی اقتصادی برای خود، دیگران و اجتماع و به عنوان عاملی در جهت رشد و شکوفایی جامعه تأیید می‌شود. این سودمندی با نوآوری و انجام کار توأم با بهره‌وری و یا ایجاد موقعیت‌های کاری جدید در جامعه‌ی اسلامی به دست می‌آید. بنابراین اقتصاد اسلامی به طور عمیق کسب و کار کارآفرینانه که در نهایت حاصل جمع مثبت است را تأیید و تشویق می‌کند، و هم‌زمان کسب و کارهای غیر کارآفرینانه که حاصل جمع صفر یا نامثبت‌اند را مردود می‌شمارند. قمار، غرر و رهان از مصادیق این کسب و کارهای غیر کارآفرینانه و حاصل جمع نامثبت هستند. بر این اساس، اقتصاد اسلامی با تشویق و تقویت کسب و کارهای کارآفرینانه از یک سو و هم‌زمان مردود شمردن کسب و کارهای غیر کارآفرینانه قویاً می‌تواند جهت‌گیری فعالان اقتصادی را به سمت فعالیت‌های حاصل جمع مثبت هدایت کند، که تضمین‌کننده‌ی شکوفایی اقتصادی است. در نهایت، اقتصاد اسلامی پذیرش ناطمینانی در فعالیت‌های حاصل جمع مثبت و کارآفرینانه را تأیید و پذیرش ناطمینانی در فعالیت‌های غیر کارآفرینانه و حاصل جمع صفر را رد می‌کند.

واژه‌های کلیدی: کارآفرینی، اقتصاد اسلامی، ناطمینانی، بازی حاصل جمع مثبت، تحلیل

فقهی

مقدمه

کارآفرینی^۱ را ایجاد ارزش جدید با شناسایی فرصت‌های جدید، جذب منابع مورد نیاز برای تعقیب آن فرصت‌ها و ایجاد یک سازمان برای اداره‌ی آن منابع دانسته‌اند. واژه‌ی کارآفرینی از کلمه‌ی فرانسوی (Entrepreneur) به معنای "متعهد شدن" نشأت گرفته است. بنابر تعریف واژه‌نامه‌ی دانشگاهی وبستر: کارآفرین به فردی گفته می‌شود که مخاطره‌های یک فعالیت اقتصادی را سازمان‌دهی، اداره و برعهده بگیرد (شاه حسینی، ۱۳۸۳).

آموزه‌های دین اسلام به‌طور وسیع مردم را به انجام فعالیت و کار دعوت می‌کند و از انسان‌ها می‌خواهد که از کار خویش دیگران را نیز بهره‌مند کنند و به‌طور غیرمستقیم مردم را تشویق به کارآفرینی و ایجاد شغل می‌کند تا از فقر و گرسنگی در یک جامعه‌ی اسلامی جلوگیری شود. در نتیجه، افکار و اعتقاد دینی فرد می‌تواند بر کارآفرینی او اثرگذار باشد. دین اسلام چون بیش‌ترین توجه را به تک‌تک افراد جامعه دارد می‌تواند فرد کارآفرین را در کارش بیش‌تر تشویق به فعالیت کند و افراد کارآفرین با دید اسلامی می‌توانند در کارشان بیش‌تر موفق باشند. افزون‌بر این فقط به فکر منافع خویش نبوده و دیگران را نیز در موفقیت خویش شریک کند تا بتواند کار را توسعه دهند (خنفیر، ۱۳۸۵).

از نظر اسلام، کارآفرین فرد تلاش‌گری است که با اتکای به نفس و توکل به خداوند بتواند از حداکثر توانایی‌های جسمی، مادی و تخصصی خود از راه حلال برای منافع خود در جامعه‌ای که در آن زندگی می‌کند، استفاده کند. یک کارآفرین می‌کوشد تا با قدرت خلاقیت، ابتکار، تصمیم‌گیری به موقع، تکیه بر وجدان کاری و انضباط، دانش شغلی خود را همواره عمیق‌تر کرده و توسعه داده و محیط کاری خود را به یک محیط کاری بهره‌ور، پویا و شاداب و خداپسندانه تبدیل کند (همان).

یکی از جلوه‌های مهم و خداپسندانه‌ی کارآفرینی آن است که فرد می‌تواند خدمت یا

ارزشی را به دیگران عرضه کند. هر چه مردم احساس نیاز بیش تری به محصول یا خدمات یک کارآفرین داشته باشند، پاداش معنوی و مادی او بیش تر خواهد بود. اگر کارآفرینی به قصد کمک یا تلاش برای ارتقای سطح زندگی یا بهبود زندگی دیگران باشد، بی‌شک در خدمت خود و نیازهای جامعه می‌باشد، در این صورت او یک کارآفرین واقعی خواهد بود. کارآفرین کسی است که به‌طور دایم در حال تغییر و رشد بوده و با تلاش اقتصادی باعث بالا رفتن سطح تولید در جامعه می‌شود.

کارآفرینی برای هر جامعه‌ای سه نوع منفعت دارد، این منافع عبارتند از: افزایش رشد اقتصادی، ارتقای بهره‌وری و پدید آمدن فناوری‌ها، محصولات و خدمات جدید. کارآفرینان با زیرکی، محیط اطراف خود را تحت نظر دارند و به دنبال ایده‌ها و موقعیت‌های مناسب برای سوددهی هستند. آن‌ها با صرفه‌جویی و کم کردن هزینه‌ها و نیز در نظر گرفتن نیازهای عموم و ارزیابی آن به سودهای اقتصادی دست می‌یابند. کارآفرینان با بهبود شیوه‌های تولید و نحوه انجام آن به ارتقای بهره‌وری کمک می‌کنند. در نهایت آن‌ها با خلق فناوری‌های جدید به تنوع محصولات و خدمات جدید کمک می‌کنند (قادری، ۱۳۸۶).

تحلیل هم‌زمان پدیده‌های اقتصادی از منظر آموزه‌های دینی و نظریه‌های اقتصادی به‌صورت تطبیقی و مقایسه‌ای بصیرت نظری درباره‌ی واقعیت‌های اقتصادی را افزایش می‌دهد. به این گونه تحلیل‌ها که از یک سو پژوهش مبتنی بر متن^۱ بوده (بنگرید به پایگاه Ualberta) و از سوی دیگر مبتنی بر نظریه‌ها و مفاهیم اقتصادی و در این جا نظریه‌ی بازی است، تحلیل فقهی اقتصادی گفته می‌شود.

کارآفرینی از منظر آموزه‌های دینی

همان‌طور که در قرآن کریم و احادیث آشکار است، آموزه‌های دین اسلام مردم را به انجام فعالیت و کار دعوت می‌کند و از انسان‌ها می‌خواهد که از کار خویش دیگران را نیز

1. Text-based

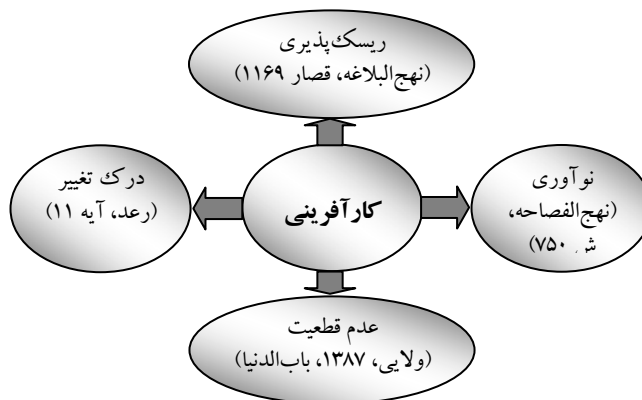
بهره‌مند کنند و به‌طور مستقیم و غیرمستقیم مردم را تشویق به کارآفرینی و ایجاد شغل می‌کند تا از فقر و گرسنگی در یک جامعه‌ی اسلامی جلوگیری شود. در نتیجه، افکار دینی یک فرد می‌تواند تأثیرگذار بر کارآفرینی او باشد. از آنجایی که دین اسلام در آموزه‌ها و توصیه‌های خود افراد را به فعالیت‌های نوآورانه و توسعه‌ی کار و فعالیت مفید دعوت می‌کند، بنابراین انسان مومن به تمام معنی، می‌تواند یک کارآفرین باشد، چون مسئولیت‌پذیری، دستیابی به درجات بالاتر اجتماعی و تحمل شکست و امید و فعالیت که از ویژگی‌های یک کارآفرین می‌باشد در اسلام نیز به انسان‌ها توصیه شده است تا بتوانند به موفقیت و کام‌یابی دنیوی و اخروی دست یابند. اسلام انسان‌ها را به داشتن امید و مثبت بودن تشویق می‌کند و هرگز منفی‌گرایی را قبول نمی‌کند، چرا که کارآفرینی از دیدگاه اسلام یک کار مقدس به‌شمار می‌آید (شاه‌حسینی، ۱۳۸۳).

در بعضی از جوامع غربی که اقتصاد را جدا از اخلاق می‌دانند، اگر کسی بتواند به هر قیمت در بازار رقابت از دیگران پیشی گرفته و در کار خود پیروز شود، آن فرد به‌عنوان یک کارآفرین موفق شناخته می‌شود، لکن در جامعه‌ی اسلامی، یک کارآفرین حق ندارد با رشوه، بهره‌کشی، ظلم، کلاه‌برداری، تملق و چاپلوسی و به‌طور کلی از راه نامشروع به کسب و کار پردازد (خنفر، ۱۳۸۵، صص ۲۹-۳۰). هبرت و لینک ۱۲ ویژگی کارآفرین را در سطح (سطح اعتقادی و باورمندی‌ها) مطرح می‌کنند که در جدول شماره (۱) آمده است.

جدول ۱. ویژگی‌های کارآفرین در سطح (سطح اعتقادی و باورمندی‌ها)

ردیف	ویژگی لازم در فعالیت کارآفرینانه	ویژگی روانی متناسب در فرد کارآفرین
۱	ارتباط مخاطره یا عدم قطعیت	ریسک‌پذیری
۲	عرضه‌کننده‌ی سرمایه‌ی مالی	خوداتکایی
۳	مبتکر بودن	خلاقیت
۴	تصمیم‌گیرنده	قاطعیت
۵	رهبر صنعتی است	فن‌آوری
۶	مدیر یا رئیس	مسئولیت‌پذیری
۷	سازمان‌دهنده‌ی منابع اقتصادی	هماهنگ‌کننده
۸	مالک شرکت تجاری	آغازگر
۹	به‌کارگیرنده‌ی عوامل تولید	محصول‌گرا
۱۰	پیمانکار	فعال
۱۱	حاکم است	اعتماد به نفس
۱۲	به‌کارگیرنده منابع برای مقاصد مختلف	باهوش

جالب این که این دو محقق چهار ویژگی را در تمامی تعاریف ثابت یافتند که اضلاع چهارگانه یا مربع کارآفرینی را نمایش می‌دهد (همان منبع)

نمودار ۱. مربع کارآفرینی

نوآوری

نوآوری یا ابداع عبارت است از علمی و کاربردی و بازاری کردن افکار و اندیشه‌های نو و بدیع ناشی از خلاقیت. نوآوری تبدیل خلاقیت (ایده‌ی نو) به عمل یا نتیجه‌ی سود می‌باشد. پیامبر اکرم (ص) درباره‌ی نوآوری می‌فرمایند: خداوند بنده‌ی مومنی را دوست دارد که حرفه و پیشه‌ی جدیدی داشته باشد (نهج الفصاحه، ش ۷۵۰).

ریسک‌پذیری

عبارت است از مخاطره‌های معتدل که می‌توانند با تلاش‌های شخصی مهار شوند. کارآفرینان به‌نحو حساب شده ریسک می‌کنند و از آن لذت می‌برند، اما تنها دست به قمار نمی‌زنند، آن‌ها کارهای بزرگی را می‌پسندند که "دست‌یافتنی" باشد. حضرت علی (ع) درباره‌ی ریسک‌پذیری می‌فرمایند: اگر از چیزی هراس داشتی توقف نکن و آن را انجام ده (ولایی، ۱۳۷۸، باب الفاء). هم‌چنین این حضرت در جای دیگری می‌فرمایند: اگر از کاری بیمناک هستی، خود را در آن در افکن، زیرا که ترس از هر کاری بزرگ‌تر از خود کار می‌باشد (نهج البلاغه، قصار ۱۱۶۹).

درک تغییر

قرآن کریم درباره‌ی درک تغییر به صراحت آغازگاه تغییر را خود انسان می‌داند و می‌فرماید: خداوند هیچ کس و هیچ قومی را تغییر نمی‌دهد، مگر این که خود تغییر کنند (رعد، آیه ۱۱).

عدم قطعیت

پذیرفتن عدم قطعیت به عنوان بخشی از زندگی، توانایی فعالیت و طرح‌ریزی به‌رغم دانشی ناقص درباره‌ی محیط و تمایل به آغاز فعالیتی مستقل بی‌آن که شخص بداند قطعاً موفق می‌شود یا خیر؟ می‌باشد. درباره‌ی پذیرش عدم قطعیت نیز روایتی از امام صادق (ع) است که ایشان می‌فرمایند: ما در شرایط متغیر زندگی می‌کنیم، پس در کار و تلاش برای دنیا چنان باش که گویی جاودانی و در برابر تغییر شرایط و بانگ رفتن چنان باش که گویی روان هستی (ولایی، ۱۳۷۸، باب‌الدنیا).

اهمیت انگیزه و اعتقاد در بازدهی کار کارآفرینان

کارآفرین فردی است اهل عمل و برنامه که، با انگیزه‌ی قوی برای تحقق اهدافی که به آن اعتقاد دارد و با ذهنی خلاق و قدرت طراحی، کار را با صبر و استقامت دنبال می‌کند. سرچشمه‌ی همه‌ی کردارها، اعتقادات فرد و ارزش‌های موجود در یک جامعه می‌باشد. چون اعتقادات و باورها در جوامع مختلف و حتی افراد مختلف امکان دارد متفاوت باشد، از این نظر بعضی از عقاید، عادات و رفتارهای پسندیده نزد بعضی از جوامع یا افراد، ممکن است نزد جوامع یا اشخاصی دیگر ناپسند و مطرود باشد. به‌عبارت دیگر در جامعه‌ی آرمانی افراد و گروه‌ها با هم کاملاً انطباق داشته، زیرا فرد با اتکای به نفس فراوان از حداکثر توانایی‌ها، به‌منظور منافع مادی و معنوی خود و جامعه‌ای که در آن زندگی می‌کند بهره‌برداری می‌نماید. لازمه‌ی این امر در ابتدا ذهنیت مثبت و سالم فرد در شناخت قابلیت‌های خود بوده و این که خود را به خوبی بشناسد، یا به‌عبارت دیگر تلاش برای خودشناسی و قابلیت‌های خود اولین قدم برای کارآفرین شدن می‌باشد. اتکای به نفس و ذهنیت مثبت از عوامل بسیار مهمی هستند که در دستیابی به موفقیت تأثیر زیادی دارند.

یک کارآفرین برای توسعه‌ی روحیه‌ی کارآفرینی خود همواره از طریق آموزش و با توجه به تجارب خود و دیگران سعی دارد قدرت خلاقیت، ابتکار و تصمیم‌گیری خود را تقویت کرده تا بتواند همواره در حل مشکلات و معضلات موفق شود (شاه‌حسینی، ۱۳۸۳).

امکان دارد کارآفرینان با زیربنای اعتقادی اسلامی، در جامعه‌ای که دیدگاه‌های اقتصادی غیراسلامی بر آن حاکم است، انگیزه‌ی کافی برای کار کردن نداشته و موفقیت کم‌تری داشته باشد. یکی از عواملی که باعث موفقیت اقتصادی در هر جامعه می‌شود، هماهنگی نظام اقتصادی با نظام اعتقادی افراد آن جامعه می‌باشد. بی‌شک نتیجه‌ی این ویژگی، بالا رفتن بازده کاری کارآفرینان و کلیه‌ی افرادی که به نحوی در فعالیت‌های اقتصادی مشارکت دارند، خواهد بود. در این صورت فسادهای مالی و اخلاقی نیز به پایین‌ترین میزان خود خواهد رسید.

کارآفرینی در سیره‌ی پیامبر (ص)

یکی از فصل‌های درخشان زندگی پیامبر معظم اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله، کار و کارآفرینی و تقدیر و ترویج کار و فعالیت می‌باشد. در نگاه پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله، کار کردن، در ردیف جهاد در راه خدا آمده است. پیامبر در این باره می‌فرماید: «هر کس از راه حلال برای استغنای خود و خانواده‌اش تلاش کند، مانند کسی می‌باشد که در راه خدا جهاد کرده و هر کس با تلاش و آبرو، در پی حلال دنیا باشد، در مرتبه‌ی شهدا خواهد بود» (مجلسی، جلد ۱۰۰، ص ۱۰).

پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله، با این که امور اجتماعی و وظایف سنگین رسالت و تبلیغ را برعهده داشت، هم شخصاً کار می‌کرد و هم کار و تلاش و خلق فرصت‌ها را ترویج می‌نمود. او مروج کار و کارآفرینی بود و همواره و در تمامی زوایای حیات خویش، در هیئت یک کارآفرین اندیشه‌ورز، ظاهر می‌شد؛ او، مبدأ کار و کارآفرینی را خدا می‌دانست و می‌فرمود: «وقتی خداوند، دری از کسب و کار و روزی را به روی شما گشود، آن را حفظ کنید» و همواره تأکید می‌کرد «کسی که از دسترنج خود درآمد و کسب و کار و اشتغال داشته باشد، دوست خداوند است» (مجلسی، ص ۱۰۶).

رهنمودهای ده‌گانه‌ی کارآفرینی با الهام از سیره‌ی پیامبر (ص)

در ترویج کار و کارآفرینی، اندیشه‌ی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، مورد تصدیق مورخان و صاحب‌نظران بوده و هست و آنچه از سخنان ایشان استفاده می‌شود، این است که در شکوفا کردن استعدادهای نهانی و جامه‌ی عمل پوشاندن به آرمان‌ها و تبدیل مرحله‌ی فکر و اندیشه به عمل و محصول، ده گام اساسی زیر را باید طی کرد. تمام این گام‌ها در فعالیت کارآفرینانه مورد تأکید و توجه‌ی آموزه‌های دینی می‌باشد.

ضرورت آموختن یک کار و پیشه

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، منادی آموختن مهارت‌های مختلف است؛ از این رو می‌فرماید: «خداوند بنده‌ای را دوست دارد که کار و پیشه‌ای را بیاموزد تا به وسیله‌ی آن از مردم بی‌نیاز شده، از کابوس هراس‌انگیز فقر، رهایی یابد» (بادیانی، ص ۲۶).

زمان‌شناسی

زمان‌شناسی در کار بسیار مهم می‌باشد و چه بسا کارهایی که به دلیل انتخاب زمان نامناسب، با شکست مواجه شده‌اند. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «کسب و کار، در گرو زمان و فصل مناسب خویش است» (بحارالانوار، ج ۷۷، ص ۱۶۵).

سستی‌گریزی

مردم سست، جامعه‌ی کسل را رقم می‌زنند و جامعه‌ی غیرفعال و ناپویا، آینده‌ای فقیرانه، توسعه نیافته و کم تحرک را به ارمغان می‌آورد؛ از این رو پیامبر رحمت صلی الله علیه و آله، از کسالت و سستی، به خدا پناه می‌برد و می‌فرماید: «خدا یا! به تو پناه می‌برم از کسالت و سستی و به تو پناه می‌برم از فقر و کفر» و باز می‌فرماید: «خداوند، انسان بیکار و بی‌تحرک در کارهای دنیا و آخرت را دشمن می‌دارد» (نهج الفصاحه، ح ۲۲۱).

تداوم و استواری

یکی از ویژگی‌های مهم کارآفرینان، استواری، استحکام، تداوم و شکست‌ناپذیری می‌باشد؛ از این رو پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، ضمن تشویق به انتخاب یک کار دقیق، می‌فرماید: «هر کسی از شما که کاری را انجام می‌دهد، باید آن را با استواری، استحکام و

مداومت به سرانجام برساند» (نهج الفصاحه، ح ۲۲۱) و نیز می‌فرماید: «با فضیلت‌ترین کارها، بادوام‌ترین آن‌هاست؛ هر چند اندک باشد» (نهج الفصاحه، ح ۳۴۴).

سودرسانی

از ویژگی‌های کارآفرینان، خلق فرصت‌ها، استقبال از خطرها، خرج سرمایه‌ی فکری و مادی، عبور از ناشناخته‌ها و خلق «همه چیز» از «هیچ» و سپس ترک و واگذاری آن به دیگران و حرکت برای فرصتی دیگر است. نتیجه‌ی این آفرینش و واگذاری در چرخه‌ی مداوم سودرسانی به اجتماع می‌باشد. از سوی دیگر به‌طور کلی در آموزه‌های دینی بر سودرسانی به دیگران تأکید می‌شود، چنان‌که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در این باره می‌فرماید: «بهترین افراد، کسی است که برای مردم، سودمندتر باشد» (نهج الفصاحه، ح ۳۴۴). بنابراین از این نظر نیز فعالیت کارآفرینانه مورد توجه آموزه‌های دینی می‌باشد.

کسب دانش و مهارت لازم

حالت جست‌وجوگری و کسب اطلاعات، از ویژگی‌های کارآفرینان است که کارهای خود را براساس اطلاعات دقیق و با تدبیر انجام می‌دهند. رسول اکرم صلی الله علیه و آله، در این باره خطاب به یکی از یاران می‌فرماید: «هرگاه تصمیم به کاری گرفتی، آن را از روی علم و عقل انجام بده و از این که بدون اندیشه و علم، اقدام به کاری کنی، پرهیز کن».

رابطه‌ی دوستانه و صحیح

از ویژگی‌های کارآفرینان، رابطه‌ی آنان با اطرافیان خود در محیط کار است که اغلب، دوستانه، غیررسمی و سودرسان می‌باشد. پیامبر صلی الله علیه و آله درباره‌ی فعالیت‌های مختلف می‌فرماید: «در اسلام، نه تحمل زیان جایز است و نه ضرر رساندن به دیگران و فریب آن‌ها». اصولاً در آموزه‌های دینی به روابط شفاف، دوستانه و صادقانه با اطرافیان توصیه می‌شود.

صداقت حرفه‌ای

ویژگی دیگر کارآفرینان، صداقت حرفه‌ای و عدم طمع‌ورزی به‌ویژه در روابط با

نیروی کار می‌باشد. این مساله، هم در اعتماد به کارآفرین و هم در تداوم همکاری با او، اثرگذار است. پیامبر صلی الله علیه و آله در این باره می‌فرماید: «هرگاه فردی برای یک کار مشخص، فرد دیگری را به فعالیت فراخواند، باید حقوق او را به‌طور کامل بپردازد» و نیز می‌فرماید: «هر کس فردی را به فعالیت فرا می‌خواند، پیش از کار، او را از اجرتش آگاه کند».

پشتکار و خلاقیت

کارآفرین، فردی است که افزون بر تصمیم‌گیری درست، مناسب و دقیق ایده و فکر جدید دارد و در حوزه‌ای وسیع، از خلاقیت و پشت کار برخوردار باشد. کارآفرین ابتدا، به یک فکر و ایده‌ی جدید می‌رسد و آن‌گاه، پشتکار لازم را برای پیاده‌سازی آن از خود نشان می‌دهد. کارآفرین، همواره خلاق بوده و در تکاپو می‌باشد. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، نیز جدیت و پشتکار را ستایش می‌کند و می‌فرماید: «هر کس به دنبال کاری رود و در آن، پشتکار به خرج دهد، یقیناً به نتیجه می‌رسد» (بادیانی، ۱۳۸۸).

احتکار‌گریزی و مولد بودن

کارآفرین نوآور، همیشه در حال خلق و آفرینش بوده و به کم قناعت نکرده، زیاد را هم انباشته نمی‌کند و در عین حال، فردی احتکار‌گریز و در حال حرکت است و همواره احساس نیاز به توفیق بیش‌تر، او را از تکیه بر وضع موجود، رها می‌کند. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، ضمن ستایش بی‌نیازی و غنا می‌فرماید: «دارا بودن و بی‌نیازی، بهترین یاور انسان بر حفظ تقواست» و تأکید می‌فرماید که "از احتکار پرهیزید".

بر این اساس آشکار شد که نخست آموزه‌های دین اسلام به‌طور قوی کارآفرینی و تلاش‌های کارآفرینانه را توصیه و تأکید می‌کند. دوم کارآفرینی، منوط به وجود و تحقق شرایط و مقدماتی می‌باشد که همه یا بیش‌تر آن‌ها نیز در آموزه‌های دینی مورد تأکید و توجه است (خنیفر، ۱۳۸۵).

کسب و کار غیر کارآفرینانه از منظر آموزه‌های دینی

به نظر می‌رسد در آموزه‌های دینی نه تنها بر کسب و کار کارآفرینانه و مولد که ارزش مثبت اجتماعی دارد و هم چنین لوازم و مقدمات کارآفرینی تأکید و توصیه می‌شود بلکه هم‌زمان از کسب و کارهای غیر کارآفرینانه و نامولد نیز نهی شده است. این دو رویکرد اثبات و نفی در واقع مکمل یکدیگر هستند چرا که هر دو رویکرد، در نهایت در تأیید و تقویت فعالیت‌های مولد عمل می‌کنند. در این بخش از مقاله درصدد نشان دادن این موضوع هستیم که بسیاری فعالیت‌ها و کسب و کارهای که در آموزه‌های دینی مورد نهی قرار گرفته‌اند در واقع ماهیت نامولد و غیر کارآفرینانه دارند.

برای تحلیل کسب و کار غیر کارآفرینانه از منظر اقتصاد اسلامی و فقهی، تشخیص نسبت این گونه معاملات با بیع غرری، مقامره (قمار باری) و رهان لازم به نظر می‌رسد. مقامره و رهان از منظر بسیاری از فقها خود از اقسام معامله‌ی غرری محسوب می‌شوند. به هر روی می‌توان نشان داد غرر، مقامره و رهان همگی نوعی بازی حاصل جمع صفر یا حاصل جمع منفی بوده و از این رو نامولد هستند. غرر اصطلاحاً به معامله‌ای گفته می‌شود که به دلیل برخی نامعلومی‌ها متضمن خطر و به معرض هلاکت انداختن مال می‌باشد آن گونه که گفته شده است:

أَنَّ الْغَرْرَ إِنَّمَا هُوَ بِمَعْنَى الْخَطَرِ وَ هُوَ مِنْ غَرَّرَ بِنَفْسِهِ وَ كَذَلِكَ بِالْمَالِ تَغْيِيرًا، أَعْرَضَهَا لِلْهَلَكَةِ مِنْ غَيْرِ أَنْ يَعْرِفَ.

نامعلومی در اصل وجود مورد معامله (الغرر فی الوجود)، نامعلومی در قدرت تسلیم مورد معامله (الغرر فی الحصول)، نامعلومی و عدم قطعیت در مقدار عوضین (الغرر فی مقدار العوضین) و نامعلومی در زمان دریافت (الغرر فی الأجل) از مصادیق اصلی معامله‌ی غرری هستند.

از دیگر عقود غیر شرعی، مقامره و رهان می‌باشد. مقامره عقدی است که ضمن آن طرفین به شرط پرداخت مبلغی از سوی بازنده به برنده وارد هر گونه بازی می‌شوند. چنان که شیخ انصاری در مکاسب اشاره دارد ماهیت قمار، مغالبه می‌باشد. در قمار، طرفین نهایت کوشش خود را برای غلبه بر دیگری به کار گرفته، در آخر یکی برنده و دیگری بازنده

خواهد شد. اما در رهان، طرفین روی برنده‌ی یک بازی یا وقوع واقعه‌ای شرط می‌بندند. بنابراین در این جا تلاشی برای برد یا وقوع واقعه از سوی متراهنین در میان نیست. از این رو در توصیف تمایز این دو گفته شده است:

قمار عقدی می‌باشد که به موجب آن قمارکننده مبلغ معینی را اگر بیازد به برنده پرداخت می‌کند اعم از مبلغ نقدی یا غیر از آن که بر سر آن توافق کرده‌اند. اما رهان عقدی است که به موجب آن هر یک از طرفین که نظرش نادرست از آب درآمد مبلغ نقدی یا غیر آن را به طرف مقابل می‌پردازد (آرشیو درس خارج فقه آیت الله سبحانی) نتیجه‌ی معاملات غرری، نیز مانند پایان قمار و رهان مجهول می‌باشد. اما در ضمن، گاهی وقت‌ها در معاملات غرری یکی از شرایط اساسی صحت معامله یا از علم به مبیع (مورد معامله) یا ثمن و قدرت بر تسلیم آن و نظایر هم مخدوش شده است. تأمل در اقسام معاملات غرری نشان می‌دهد که در این بیع نیز درنهایت انگیزه‌ی برد و باخت (قمار) وجود دارد.

ارکان اقتصادی مبادله‌ی غرری

در این جا کوشش می‌شود با تأمل در معاملات غرری مشتمل بر مقامره و رهان ضوابط معینی برای این معاملات قائل شده یا پیشنهاد کنیم. سپس بر مبنای ساختار پیشنهادی می‌توان درک عمیق‌تری از این گونه معاملات و نسبت آن با کارآفرینی به دست آورد. با تأمل در مواردی که به صورت قطعی به عنوان مصادیق بیع غرری، مقامره و رهان معرفی شده است، از نقطه نظر تحلیل اقتصادی و به ویژه با کاربست چارچوب تحلیلی نظریه‌ی بازی، ارکان سه گانه‌ای در تمام آن‌ها قابل مشاهده می‌باشد که در ادامه تبیین خواهد شد. اگرچه این مطالعه دلایل اولیه‌ای در دفاع از رویکرد پیشنهادی ارائه می‌کند، بدیهی می‌باشد که پذیرش قطعی و اجماع بر ارکان سه گانه‌ی فوق نیازمند مطالعات وسیع‌تر پژوهش‌گران حوزه‌ی اقتصاد اسلامی خواهد بود. در نهایت در صورت پذیرش این رویکرد، نظام پیشنهادی می‌تواند ضمن تعمیق درک ما از این معاملات، رویکرد آموزه‌های دینی به فعالیت‌های نامولد و غیر کارآفرینانه را آشکارتر کرده علت تحریم این قبیل فعالیت‌ها در آموزه‌های دینی را روشن کند. در ادامه‌ی ارکان سه گانه‌ی مزبور به

ترتیب ذیل نظریه‌ی بازی مبتنی بر مفاهیم ارائه می‌شوند.

رهن‌گذاری معین برای پاداش‌های معین/ نامعین^۱

در مقامره و رهان، قرار دادن مالی معین برای فرد یا افراد برنده مفروض می‌باشد. می‌دانیم این عقود به جز استثنائات معین از جانب شارع، تحریم شده است. مال یادشده که از این راه به دست می‌آید نیز باطل و تصرف در آن حرام و ضمان‌آور می‌باشد (جواهر الکلام، ج ۲۸، صص ۲۱۹-۲۱۸). همین‌طور گفته شده است اطلاق عنوان المیسر به قمار و رهان از این باب می‌باشد که اخذ مال غیر در قالب آن به سادگی و بدون تحمل مشقت میسر می‌شود:

اصله من الیسر خلاف العسرو یقال سمی میسرا لتیسر اخذ مال الغیر فیه من غیر تعب و مشقّة (المکاسب المحرمه جلد ۲، السید الخمینی به نقل از مجمع البحرین و مجمع البیان). السویلیم (۱۹۹۹) تفاوت غرر و مقامره را در معین یا نامعین بودن مقدار پاداش در بازی حاصل جمع صفر مرتبط می‌داند. از نظر وی مقدار این پاداش در غرر نامعین و در قمار معین است. اما اطلاق این تمایز درست به نظر نمی‌رسد. بهترین دلیل بر این ادعا آیه‌ی شریفه‌ی سوره‌ی مبارکه‌ی مائده در رابطه با تحریم قمار می‌باشد که در آن از قمار جاهلی ازلام نام می‌برد.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رِجْسٌ مِّنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ (مائده، ۹۰)

چنان‌که می‌دانیم در قمار یادشده (ازلام) شکل‌های مختلفی برای میزان برد و باخت وجود دارد و اگرچه حد بالا و پایینی برای برد و باخت وجود خواهد داشت، اما مقدار باخت یا برد، معین نیست. افزون بر این در برخی معاملات غرری به معنی اخص نیز برعکس دیدگاه السویلیم، پاداش معین است که به‌طور مشخص می‌توان به مورد نامعلومی در قدرت تسلیم مورد معامله (الغرر فی الحصول) اشاره کرد. در هر صورت در تمام

1. Certain/Uncertain Payoffs

مبادلات غرری مشتمل بر قمار و رهان، ریسک برنامه‌ریزی شده^۱ یا دست‌ساز وجود دارد، اما پاداش یا مقدار برد و باخت یا همان ریسک می‌تواند معین یا نامعین باشد.

قاعده برد و باخت^۲

آن‌چه فقها و نیز پژوهش‌گران اقتصاد اسلامی به آن توجه داشته‌اند وجود بازی در قمار می‌باشد. اما به نظر می‌رسد توجه لازم به کارکرد بازی به مثابه‌ی قاعده‌ای برای تعیین برنده نشده است. در این میان برخی فقها فقط وجود نوعی بازی توأم با برد و باخت (لعب مع الرهان) را برای قمار دانستن آن کافی می‌دانند. برخی نظیر شیخ انصاری هرگونه رقابت با شرط‌بندی را مصداق قمار دانسته‌اند و برخی تردید کرده‌اند (الامام الخميني، ۱۴۱۰، جلد ۲). برخی خود بازی بدون برد و باخت (لعب بلا رهان) با آلات قمار را نیز غیر شرعی دانسته‌اند.

از سوی دیگر بسیاری از فقها، پذیرش اطلاق شیخ انصاری را دشوار یافته‌اند. چرا که بسیاری از فعالیت‌های توأم با مغالبه‌ی (رقابت) مفید که به‌طور طبیعی تضمین‌کننده‌ی برنده شدن برخی طرف‌های رقابت و بازیگران اعم از فرد یا افراد و پاداشی برای آن‌ها می‌باشد را نیز دربر می‌گیرد. به نظر این افراد این امر خلاف قاعده‌ی عقلا به نظر می‌رسد که مطلق این مغالبه‌ها (رقابت‌ها) را مردود شماریم. به‌عنوان نمونه، تلاش برای اختراع کیفیت جدید یک محصول در عین حال که از منظر اجتماعی مفید می‌باشد، مستلزم مغالبه است که برنده‌ی آن مخترع سطح کیفیت جدید و بازنده‌ی آن مخترع قبلی بوده و با تخریب خلاق^۳ و اثر بازار-ربایی^۴ مواجه می‌شود. بدیهی است قرار دادن این موارد در شمار مقامره، بسیار دشوار و معضل‌آفرین به نظر می‌رسد.

اولین مسأله‌ای که باید روشن شود مفهوم بازی در ادبیات فقهی می‌باشد. معلوم است که در زبان فقهی، لعب همان مفهوم بازی در ادبیات اقتصادی را ندارد. مراد از لعب،

-
1. Planned Risk
 2. Gambling Rule
 3. Creative Destruction
 4. Business-Stealing Effect

حرکت پوچ و بی‌معنا می‌باشد که هیچ ثمری برای آدمی ندارد. آن‌چه با اندک تأمل به روشنی می‌توان دریافت این که بازی در این جا هدف نیست، بلکه آن‌چه هدف است بردن و باختن می‌باشد. برای تعیین روشن و با ضابطه‌ی برنده و بازنده به قاعده‌ای نیاز داریم. بنابراین به‌طور معمول از ابزار بازی به‌عنوان قاعده‌ای برای تعیین برنده و بازنده استفاده شده است. بازی و لعب در این جا هدف نیست، بلکه کارکرد قاعده‌ای دارد تا برنده و بازنده بدون حصول اختلاف و به سادگی معین شود. توجه مجدد به قمار عربی ازلام در اینجا روشن‌گر است. قاعده‌ای که برای تعیین برنده و بازنده در ازلام به کار می‌رود هیچ نزدیکی با مفهوم لعب ندارد، بلکه تنها نوعی قرعه‌کشی می‌باشد. بر این اساس شرط‌بندی بدون بازی هم قابل تصور است، چنان‌که در بسیاری موارد، رهان (شرط‌بندی) مبتنی بر انجام یک فعالیت یا پیش‌بینی یک واقعه می‌باشد. در نهایت به‌نظر می‌رسد دومین رکن مقارمه و رهان وجود قاعده‌ای برای برد و باخت اعم از قرعه، پیش‌بینی واقعه‌ای که حالت‌های احتمالی دارد، بازی با آلات معین یا بدون آن و ... است، بدون این که لازم باشد این قاعده لزوماً یا عیناً یک بازی باشد. در غرر به معنی خاص نیز قاعده برد و باخت در واقع اتفاقات پیش‌بینی‌ناپذیر دنیای واقع می‌باشد که تنها گذشت زمان آن را آشکار می‌کند و در لحظه‌ی وقوع بیع به علت نبودن اطلاعات بر هیچ‌یک از طرفین آشکار نیست. در هر صورت مسأله‌ی مرکزی در عقود غرری، برد و باخت و نه بازی است. بازی که احتمالاً در این موارد وجود دارد نیز تنها یک سازوکار بوده و کارکرد قاعده را دارد. قاعده‌ای که قماربازان سلف، در مقام طراحی سازوکار^۱ ارائه و تدوین کرده‌اند و به‌طبع امکان دارد در هر دوره‌ای سازوکارهای جدیدی نیز تدوین و طراحی شود.

نامولد بودن یا حاصل جمع نامثبت بودن بازی^۲

سومین ویژگی و رکن این فعالیت‌ها که السویلیم (۱۹۹۹) به‌درستی به آن اشاره می‌کند

1. Mechanism Design
2. Non-Positive-Sum Game

حاصل جمع صفر بودن بازی یا به طور کلی تر حاصل جمع صفر بودن فعالیت و مبادله در مقامره، رهان و غرر می باشد. تنها نکته ای که باید به تحلیل السویلیم افزود این است که به نظر می رسد در واقع در همه یا بیش تر موارد، حاصل جمع این مبادله ها و فعالیت ها منفی می باشد. تمام مواردی که به صراحت مصداق قمار و رهان و غرر دانسته شده متضمن این معنا می باشند. توجه به این رکن در قمار و رهان مسائل مهمی درباره ی این مفاهیم را نیز روشن تر می کند و امکان دارد بتواند فلسفه ی جواز مسابقه و بازی توأم با رهان در برخی مهارت های جنگ را نیز روشن کند.

مشروع بودن رهان در مواردی خاص، نظیر سوارکاری و تیراندازی برای خود مشارکت کنندگان از امور اجتماعی بین فقها بوده و اولین مشکلی که به نظر می رسیده است این که چگونه عملی که با چنان لحنی در آیه ی شریفه مورد تحریم قرار گرفته، در مواردی می تواند امری مشروع باشد. دقت در جوابی که برخی به این مسأله داده اند از زاویه ی اقتصادی می تواند اهمیت داشته باشد.

برخی از فقها استدلال کرده اند که در صدر اسلام، چه در زمان پیامبر (صلی الله علیه و آله) و چه بعد از آن، مسلمانان با جنگ های زیادی روبه رو بودند. این موقعیت ایجاب می کرد که مسلمانان، چه از نظر ابزار و وسایل دفاعی و جنگی و چه از نظر قوای فکری، بدنی و مهارتی در شرایط مناسب و آمادگی رزمی قرار داشته تا در وقت مناسب و هنگام جنگ یا دفاع، توانایی لازم را داشته باشند. از این رو بازی های مرتبط با مهارت جنگی، لعب مع الرهان، مشروع دانسته شده است (جبعی عاملی، ۱۴۱۶. جلد ۴).

به عبارت دیگر، بر این مبنا رهان در این موارد، دیگر بازی حاصل جمع صفر نبوده و اثر جانبی مثبت از منظر اجتماعی داشته است و به دلیل می باشد که رهان در این موارد به مسابقه دهندگان محدود شده است، تا انگیزه ای برای تقویت مهارت باشد. پس بر این مبنا هر جا بر مغالبه، فایده ای مترتب باشد مغالبه از منظر اجتماع، اقتصادی است، به نحوی که به واقع آن را از حاصل جمع صفر بودن خارج می کند و رکن اخیر دیگر وجود ندارد. با پذیرش این مبنا، راه حلی برای پذیرش مغالبه ی مفید (حاصل جمع مثبت) در امور اجتماعی

و اقتصادی و غیر غرری دانستن آن نیز فراهم می‌آید. از این رو، مطلق مغالبه‌ی حاصل جمع صفر، مقامره محسوب شده، اما به طبع مواردی مانند اختراع جدید، هر چند مستلزم مغالبه باشد را در بر نمی‌گیرد.

بنابراین به نظر می‌رسد در آموزه‌های دینی سه عقد شامل بیع غرری، قمار و رهان (شرط بندی) منع شده است که هر سه از فعالیت‌های حاصل جمع صفر و غیر مولد هستند و از این منظر غیر کارآفرینانه نیز محسوب می‌شوند. بنابراین از این منظر آموزه‌های دینی هم‌زمان با تشویق فعالیت‌ها و کسب و کارهای کارآفرینانه، به نهی و تحریم فعالیت‌های غیر کارآفرینانه و نامولدی نظیر قمار و شرط بندی و ... می‌پردازد. و به این ترتیب افراد را در جامعه به پرهیز از این قبیل فعالیت‌ها و جهت‌گیری به سمت فعالیت‌های کارآفرینانه و مولد فرا می‌خواند. در پایان در جدول شماره (۲) مقایسه‌ی تطبیقی کسب و کارهای متضمن ریسک آورده می‌شود.

جدول ۲. مقایسه‌ی تطبیقی کسب و کارهای متضمن ریسک

نوع کسب و کار	کسب و کار کارآفرینانه	کسب و کار غیر کارآفرینانه
توضیح	کسب و کاری که منجر به ایجاد ارزش افزوده می‌شود و متضمن ریسک است.	کسب و کار بدون ارزش افزوده که فقط باعث انتقال ثروت از یک عامل به عامل دیگر می‌شود و متضمن ریسک است.
نوع بازی	حاصل جمع مثبت	حاصل جمع صفر
تاثیر بر روی رفاه اجتماعی	افزایش رفاه اجتماعی	بدون تاثیر بر رفاه اجتماعی
دیدگاه آموزه‌های دینی	مورد تأیید و تشویق آموزه‌های دینی	مورد نهی یا تحریم توسط آموزه‌های دینی
مثال‌ها	اختراع محصول جدید، نوآوری در ایجاد خدمت جدید	قمار، رهان، بیع غرری

ماخذ: یافته‌های تحقیق

بحث و نتیجه

این پژوهش از یک سو مبتنی بر نظریه‌های اقتصادی بوده و چنان که مشاهده شد به ویژه از نظریه بازی^۱ برای تحلیل و مقایسه‌ی تطبیقی انواع کسب و کار استفاده شده است. از سوی دیگر از آنجا که بررسی اقسام کسب و کار از منظر آموزه‌های دینی مدنظر بوده به متون متناسب و مربوط مراجعه شده است، بنابراین از این جنبه، این مقاله پژوهشی مبتنی بر

1. Game Theory

متن^۱ نیز می‌باشد.

در این مقاله توضیح داده شد که کارآفرینی با ایجاد ارزش جدید از طریق درک فرصت‌های جدید توأم با ریسک پیوند می‌خورد. کارآفرینی از سوی دیگر مستلزم مقدماتی نظیر پذیرش ریسک، نوآوری و خلاقیت، فرصت‌شناسی و درک تغییرات، کسب و توسعه‌ی دانش، پشتکار و تداوم است. آنگاه با مرور تطبیقی آموزه‌های دینی، نشان داده شد که در نگرش دینی نه تنها کارآفرینی، بلکه مقدمات و لوازم آن نیز مورد تأکید، توجه و تأیید قرار می‌گیرد. نتیجه‌ی کارآفرینی ایجاد ارزش جدید و بنابراین نوعی فعالیت حاصل جمع مثبت می‌باشد که به نوبه‌ی خود براساس آموزه‌های اسلامی، یک هدف و مقصد اکیداً مطلوب است. بنابراین آموزه‌های دینی در جنبه‌ی اثباتی به تأیید فعالیت‌های متضمن ریسک که در عین حال کارآفرینانه، مولد و حاصل جمع مثبت هستند، می‌پردازد. از سوی دیگر با تعمق در آموزه‌های دینی که به نهی غرر، قمار و رهان می‌پردازد می‌توان دریافت که این قبیل فعالیت‌ها و کسب‌وکارها نیز متضمن پذیرش ریسک هستند، اما برعکس فعالیت‌های کارآفرینانه حاصل جمع مثبت نبوده و به‌طور معمول حاصل جمع صفر یا حاصل جمع منفی هستند. آموزه‌های دینی، این قبیل کسب‌وکارهای غیر کارآفرینانه و پذیرش ریسک آن‌ها را رد می‌کند. بر این اساس در نهایت این مطالعه نشان می‌دهد که آموزه‌های دینی با تشویق و تقویت کسب‌وکارهای کارآفرینانه و تأیید ریسک‌پذیری در آن‌ها از یک‌سو و هم‌زمان مردود شمردن پذیرش ریسک در کسب‌وکارهای غیر کارآفرینانه و حاصل جمع صفر در مجموع می‌کوشد جهت‌گیری فعالان اقتصادی را به سمت فعالیت‌های حاصل جمع مثبت سوق دهد که در نهایت می‌تواند زمینه‌ساز شکوفایی اقتصادی باشد هر چند متضمن پذیرش نااطمینانی‌ها نیز می‌باشد.

آموزه‌های دینی ریسک‌پذیری و نااطمینانی در فعالیت‌های حاصل جمع مثبت و کارآفرینانه را تأیید و ریسک‌پذیری در فعالیت‌های غیر کارآفرینانه و حاصل جمع صفر یا حاصل جمع منفی را رد می‌کند.

منابع

- ابوالحسنی، اصغر و حسنی مقدم، رفیع (۱۳۸۹). کاربرد بحث تصمیم‌گیری در شرایط نااطمینانی و نظریه بازی در مدل دار کردن اقتصاد اسلامی، *جستارهای اقتصادی*، شماره ۱۳.
- الخوئی، السید ابوالقاسم (۱۴۰۹ ه.ق). *کتاب المساقاة*، قم، المطبعة العلمیه.
- الخوئی، السید ابوالقاسم (۱۴۱۰ ه.ق). *منهاج الصالحین*، مدینه العلم.
- آرشیو درس خارج فقه آیت الله سبحانی. www.eshia.ir
- الامام الخمينی، السید روح الله (۱۴۱۰ ه.ق). *المکاسب المحرمه*، جلد ۲، قم، موسسه اسماعیلیان.
- النجفی، شیخ محمدحسن (۱۴۰۳ ه.ق). *جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام*، ج ۲۸، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- الانصاری، شیخ مرتضی بن محمد (۱۴۲۰ ه.ق). *المکاسب*، مجمع الفکر الاسلامی.
- بادیانی، عباسعلی (۱۳۸۸). *کارآفرینی از منظر اسلام*، قرآن و ائمه معصومین (ع). موسسه کار و تامین اجتماعی.
- جبعی عاملی، زین‌الدین (شهید ثانی) (۱۴۱۶ ه.ق). *مسالك الافهام فی شرح شرایع الاسلام*، جلد ۶، موسسه معارف الاسلامیه، طبع دوم.
- جبعی عاملی، زین‌الدین (شهید ثانی) (۱۴۰۳ ه.ق). *الروضه البهیه فی شرح اللمعه الدمشقیه*، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، بی تا، جلد ۴، کتاب السبق و الرمایه.
- خنفیر، حسین (۱۳۸۵). *کارآفرینی در نظام ارزشی*. ناشر: ایران نگین. مرکز کارآفرینی دانشگاه تهران - پردیس قم.
- خنفیر، حسین (۱۳۸۵ ب). *کارآفرینی در نظام ارزشی*. ماهنامه‌ی فرهنگی اجتماعی *دانشجویی پُرسمان*، شماره ۴۶. صص ۵-۴.
- رفیعی، محمدتقی (۱۳۷۸). *مطالعه تطبیقی غرر در معامله در حقوق ایران*، اسلام و کنوانسیون بیع بین‌المللی وین، انتشارات مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی.

شاه حسینی، علی (۱۳۸۳). کارآفرینی. ناشر: آئیژ.
 قادری، اسماعیل (۱۳۸۶). کارآفرینی از دیدگاه اسلام. فصلنامه مدیریت در اسلام (نخل
 شهید/د)، سال چهارم، شماره ۱۰. ص ص، ۳۷-۳۳.
 کلینی رازی، شیخ محمدبن یعقوب (۱۳۶۵)، الکافی، ج ۵، باب القمار و النهیة، تهران،
 دارالکتب الاسلامیه.

مجلسی، محمد باقر (۱۳۷۶). بحار الانوار، تهران، ناشر: دارالکتب الاسلامیه.

- Al-Suwailim (1999). "Toward an Objective Measure of Gharar in Exchange", *Economic Studies*, Vol.7, no.1&2, p.61-102.
- Borna S. and Lowry J. (1987). "Gambling and Speculation". *Journal of Business Ethics*, vol. 6, No. 3, pp. 219-224.
- Brunner, K. (1985). "The Poverty of Nations". *Cato Journal*, vol. 5, no. 1.
- El-Gamal, M.(2007), "An Economic Explication of the Prohibition of Gharar in Classical Islamic Jurisprudence", *IRTI, IDB, Eminent Scholars Lecture Series*, no.16.
- Fudenberg, Drew & Tirole Jean.(1991). *Game Theory*, The MIT Press.
- Hirshleifer, J. (1977). "The Theory of Speculation Under Alternative Regimes of Markets". *The Journal of Finance*, vol. 32, No. 4, pp.975-999
- Mbako, John M. (1991). "Property Rights and Rent-Seeking in South Africa", *Cato Journal*, vol. 11, no.1, pp. 135-150.
- www.ualberta.ca